

Nemzet és történelem az iskolában 1848 előtt*

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok.”
Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetediskurzusa.
(Eszmetörténeti könyvtár 18.) Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 643 oldal

A magyar nemzetépítés eszmetörténete az utóbbi években több jelentős monográfia által gyarapodott.¹ Ezek a művek jellemzően a nemzetről alkotott diskurzus legmagasabb szintjével, a legmeghatározóbb politikai gondolkodókkal, történészekkel, irodalmárokkal, filozófusokkal foglalkoztak. Sokkal szerényebb figyelem jutott a csúcserőtelmségek által megtermelt tudás terjedésére és annak a nemzetépítésben betöltött szerepére. Áttörésnek számított Mikos Éva könyve a honfoglalás hagyományának megteremtéséről és annak megjelenéséről a 19. század legnépszerűbb médiumában, a kalendárium-irodalomban.² A kalendáriumok mellett a másik médium, amely a tömegek történelemről alkotott képét konstruálni, illetve formálni tudta, a tankönyv volt. Ezzel a műfajjal foglalkozik Lajtai L. László könyve,

amelyben a szerző a magyar történelem tanításának kezdeti szakaszát, a 18. század végétől 1848-ig terjedő időszakot vizsgálja.

Lajtai célja annak megállapítása, hogy az 1848 előtti magyar elit milyen elképzeléssel rendelkezett a közösségről, és ez az elképzelés mennyire tekinthető nemzetinek. Vaskos könyvének végén arra az eredményre jut, hogy 1848-ra már kész volt a korszerű historiográfiai eszközökkel alátámasztott magyar nemzeti mesternarratíva, és ez a tankönyvekben is jól megragadható volt. Emellett persze a tankönyvek között markáns különbségeket lehet megfigyelni. Lajtai azonban nemcsak a tankönyvek tartalomlemzésére alapozza konklúzióját, hanem a magyar történetírásnak és politikai gondolkodásnak átfogó, a középkortól a 19. század közepéig tartó bemutatását is nyújtja. Fontos elemzési szempont, hogy számára a tankönyv elsősorban az elit által előállított termék. Ez a termék ugyan a széles tömegek gondolkodását hivatott formálni, de Lajtai számára nem a pedagógiai hatás az érdekes, azaz azt nem tudjuk meg a monográfiából, hogy a tanulók mentalitását, történelemről alkotott képét és (nemzeti) identitását hogyan befolyásolták a történelemtankönyvek. Ehelyett a szerző a tankönyveket historiográfiai, eszmetörténeti forrásként kezeli, azaz az elitdiskurzus részeként.

A monográfia első fejezete a nacionalizmus magyarországi fejlődésének tárgyalásával kezdődik. Lajtai részletes fogalomtörténeti áttekintést adva mutatja ki, hogy a nemzet és nemzetiség szavak kaotikus használatából hogyan alakult ki a kiegyezés időszakára a magyar nemzet és a nemmagyar nemzetiség paradigmája. A fejezet további része a történelemtudomány és a nacionalizmus kapcsolatát boncolgatja. Lajtai először röviden áttekinti a történelem modern fogalmának kialakulását, majd az

* A recenzió az OTKA által támogatott K 108670. sz. „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* (Eszmetörténeti könyvtár 15.) Budapest, 2011.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok... A magyar nemzetieszme és nacionalizmus története.* Budapest, 2007.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, 2007.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* (Eszmetörténeti könyvtár 6.) Budapest, 2011.

² Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században.* Budapest–Pécs, 2010.

erre a modern történelemfogalomra alapuló szaktudomány fejlődését, elsősorban a porosz iskola kialakulását. Ezután figyelmét a magyar történetírás története felé fordítja, és a középkori krónikáktól kezdve elemzi a magyar történeti szövegek nemzetdiskurzusát. Kiemeli, hogy európai összevetésben is milyen fontos szerepet kapott az őstörténet, és erre alapozva már a 13. század végére készen állt a magyar patriotizmus ideológiája (Kézai Simon). Ez az eszme azután Thuróczy, Bonfini és Werbőczy keresztül nemcsak rögzült a következő századokban, hanem széles körben elterjedt. Ugyan a reformáció hatására egy katolikus és egy protestáns hagyomány is megjelent, de a nemzeti egység eszméjét a kialakulóban levő Szent Korona-tan biztosította. Ez az eszme azonban egy fontos elemében radikálisan megváltozott a 18. század végén, amikor is a magyar nyelv egyre komolyabb szerepet kapott a modernizálódó magyar nemzetértelmezésben. A rövid életű Hungarus-identitást így a nyelvi alapon definiált nemzeti közösségek eszméje váltotta fel. A reformkor végére a „megújuló nemzetfelfogás a saját múltja vonatkoztatva is alkalmazhatóvá vál[t], és ezáltal a »magyar történel[men]« mindinkább a kollektív belső kifejlődés megfelelő minőségű és mind szélesebb rétegek által befogadható koherens narratívába öntését ért[ették].” (154. old.)

A könyv további három fejezete az ilyen módon előállított nemzeti történeti paradigma tankönyvekben való megjelenését vizsgálja. A második fejezet gyakorlatilag Lajtai korábban megjelent kismonográfiáját építi be a szövegbe,³ s az oktatás intézménytörténetét, illetve speciálisan a történelem-oktatás történetét tárja fel. A történelem-tankönyvek kiadástörténetén és kvantitatív elemzésén keresztül átfogó képet ad arról, hogy a magyarországi iskolákban milyen

könyvekből oktatták a történelmet. Figyelembe véve, hogy a forrásanyag kiadástörténete milyen kaotikus (Losontzi István *Hármas kis tükrök* című „bestsellerét” 1771 és 1868 között 71 alkalommal adták ki!), Lajtai munkája mindenképpen komoly forrásfeltáró érdemmel bír. A fejezet záró része pedig a tankönyvek szerzőit elemzi társadalmi státusuk, iskolázottságuk, (felekezeti) kapcsolati hálójuk alapján.

A tankönyvek történeti diskurzusát a harmadik és a negyedik fejezet elemzi részletesen. A harmadik fejezet a Gérard Genette nyelvész által kidolgozott transztextualitás elméleti kereteit felhasználva a tankönyvek „felszínét”, azaz címüket, a bennük található mottókat, ajánlásokat, előszavakat, idézeteket, illusztrációkat vizsgálja. Ennek nyomán Lajtai ki tudja mutatni a tankönyvek diskurzusának változatosságát, mindazonáltal ezek a diskurzusok egy irányba mutattak, mégpedig a magyar nemzetfogalom egyértelmű etnicizálódása felé. A könyvet záró negyedik fejezetben Lajtai visszatér a fogalomtörténeti elemzéshez, és a magyarok történelméről, eredetéről, jellegéről, honalapításáról és alkotmányáról szóló koncepciók konstrukcióját tekinti át. A fogalomtörténeti módszerrel végrehajtott vizsgálat megerősíti a harmadik fejezet eredményeit.

Lajtai műve tehát nagymértékben kielégíti az olvasó várakozásait. Forráskorpusza teljesen lefedi a tárgyalt korszakot, a nacionalizmuselméletek, a kosselceki *Begriffsgeschichte* és a transztextualitás elméletének segítségével olyan alapos vizsgálatot hajt végre, amire a magyar szakirodalomban eddig nem volt példa.⁴

³ Lajtai L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban, 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemkönyvekben.* Budapest–Pécs, 2004.

⁴ Nagyon hasonló témát dolgoz fel, de forráskorpuszában esetleges, módszertanában pedig felületes munka: Farkas Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében.* Budapest, 2008.

A tárgyalt könyv befogadását azonban megnehezíti túlzott alapossága, a dagályosság határát súroló stílusa. A könyv alapjául szolgáló kéziratot, amelyet Lajtai 2011-ben doktori disszertációként védett meg az ELTE Atelier és a párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales* co-tutelle képzésében, a szerző lerövidítette. Ennek ellenére a doktori disszertációk stílusához illeszkedő, minden apróságra kiterjedő részletességgel tárgyalja témáját. A fejezetek többsége nem összefoglaló elemzéssel zárul, és a könyv egésze végén található, csupán két és fél oldal hosszú utószó sem a monográfia végső tanulságait vonja le, hanem a 640 oldal terjedelmű könyv hiányosságaira hívja fel az olvasó figyelmét. A túl sok részlet között szinte elvesz az információ, így az olvasó több, az előszóban feltett kérdésre sem kap teljes körű választ. Egy összefoglaló fejezet bizonyára segítette volna az olva-

sót például abban, hogy a tankönyvszerzők felekezeti hovatartozása (Lajtai egyik gyakran használt elemzési szempontja) és az általuk produkált elbeszélés közötti összefüggést átfogóan tudja értelmezni. A szerzők regionális kötődése és ennek esetleges hatása a diskurzusra pedig annak ellenére kap kevesebb figyelmet, hogy az előszóban Lajtai ezt explicit módon kiemeli mint elemzési szempontot.

A nehezen olvashatóság tehát az egyébként kiváló elemzés befogadását mindenképpen megnehezíti. Ha azonban az olvasó ezen nehézségek ellenére át tudja magát rágni Lajtai művén, akkor nemcsak a történelemtankönyvek a címben ígért elemzését kapja, hanem átfogó képet a magyar nemzetfogalom kialakulásáról 1848-ig.

VARGA BÁLINT